

POLGÁR SZABOLCS

BESENYŐK, OGUZOK, KUNOK KELET- EURÓPÁBAN (10-13. SZÁZAD)

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen
készült az Európai Unió támogatásával.

Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

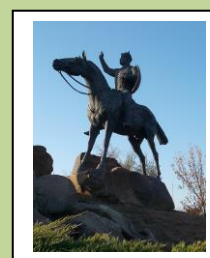

Polgár Szabolcs

Olvasási idő

A középkori
világ

kb. 60 perc

BESENYŐK, OGUZOK, KUNOK KELET-EURÓPÁBAN (10-13. SZÁZAD)

Most ismét a sztyepp története lesz a téma. A kazár hatalom megszűnése után új korszak vette kezdetét. Ebben a tananyagban Kelet-Európa 10-13. századi nomádjainak a történetéről olvashatunk egy rövid összefoglalást. A három törzsszövetség története három egységet alkot. A címben szereplő népek közül a besenyők már szerepeltek a kazár korszak történetében. Mivel időrendben ők voltak előbb a kelet-európai sztyepp urai, először róluk lesz szó.

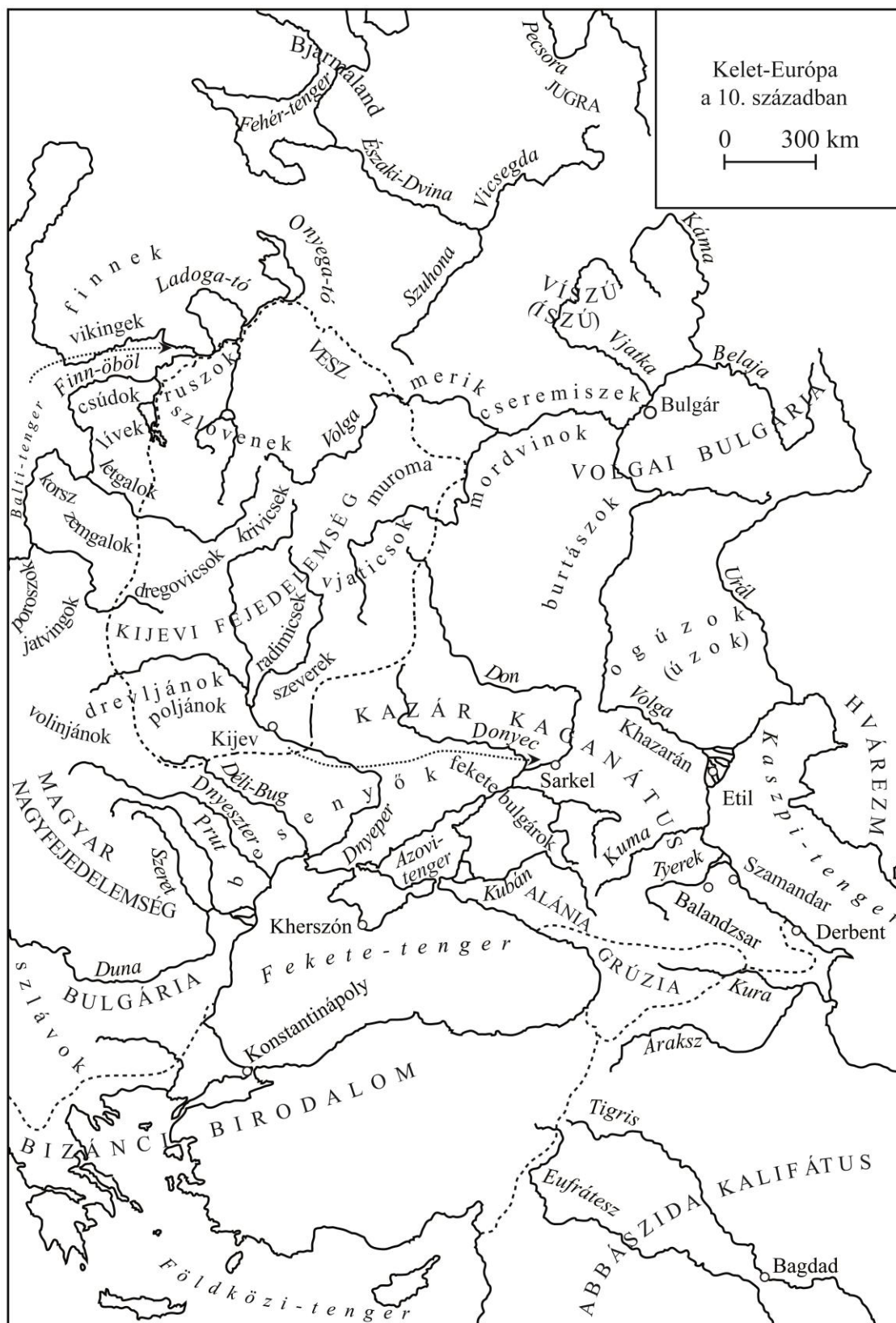
Mint több korábban itt élt törzsszövetség, ők is kelet felől érkeztek. A 9. század végi európai megjelenésüket megelőzően nevük már feltűnik az írott forrásokban. Sőt, mivel a besenyő néven kívül a **kangar** népnév is hozzájuk kapcsolható, így a kangarokkal is foglalkoznunk kell. A besenyőkről a legkorábbi híradások a 7-8. századból származnak. A kínai Szuj-dinasztia évkönyve *pejszu (beiru)* népnév rájuk vonatkozhat, valamint egy tibeti nyelvű feljegyzésben *be-csa-nag* néven tűnnek fel, és ez a besenyő népnév egészen a 12. századig szerepel a különböző nyelvű forrásokban. Azt is tudjuk, hogy a besenyő törzsszövetség egy része kangarokból állt (legalábbis a 9-10. században, ekkor 8 törzsből 3 kangar volt). A 8. századi türk rovásfeliratok említik a *kengeresz* népet, amelyről azt is tudatják, hogy a Kaganátus nyugati részén lakott. A *kengeresz* népnév valójában két nép nevét tartalmazza, az *-esz* tagját az **ászokkal** azonosítják, akiknek nyugati ága volt az **alán** törzsszövetség. Mind a besenyők, mind a kangarok eredeti lakóhelye az Altaj-hegységtől keletre és a Tarbagataj-hegységtől északra és az **Irtis** felső folyása körül lehetett. Azt nem tudjuk biztosan, hogy ebben az időben a besenyők és a kangarok egy közös törzsszövetséget alkottak, vagy önállóak voltak. Ez a terület a nyugati részét alkotta azoknak a nagy belső-ázsiai birodalmaknak, amelyeknek az i. e. 3. századtól kezdve egészen a 10. századig a mai Mongólia északi részén volt a központja. Ez a központ nagyjából állandó volt, a politikai keretek azonban változtak, egyik birodalom váltotta a másikat. Egy-egy hatalomváltás nagyobb megrázkódtatással járt, ilyenkor a hatalomért küzdő törzsek egymás elleni harcát kihasználva a külső részekről törzsek válhattak ki, szakadtak el és önállósultak. Ezek a törzsek aztán igyekeztek távolabb kerülni az újra egységes vezetés alá kerülő nomád birodalomtól. Az elvándorlás természetes útvonalának kínálkozott a sztyeppzóna nyugat felé, így ugyanis a nomád életformát nem kellett feladni, és a nagy állatállomány számára volt elegendő legelő. 745-ben a **türkök**

hatalmát az **ujgurok** megdöntötték, és ők lettek az új birodalom vezetői. Az **Ujgur Birodalom** a 740-es évek végétől kezdve próbálta nyugat felé kiterjeszteni a hatalmát, részben az egykori Nyugati Türk Birodalom felé részben pedig az ujjur hatalomátvétel idején, vagy nem sokkal utána a birodalomból kivált törzsek „összegyűjtésére”. Közéjük tartoztak a besenyők, valamint az **oguzok** is. Azt nem tudjuk, hogy a nyugat felé vándorlást végül az ujjurok vagy a szintén az előlük nyugatra induló oguzok idézték-e elő, de a besenyők és kangarok valamikor 750 és 820, az oguzok pedig 775-785 között elérték az **Aral-tó** és az **Urál-folyó** közötti területet. Itt egymás szomszédságában laktak. Ebben a térségben már nem az ujjurok, hanem egy másik nomád törzsszövetség, a **karlukok** voltak a legerősebbek. Ők is a türk-ujgur hatalomváltást követően önállósultak, és a **Balhas-tó** – **Szir-darja** vidékén alakították ki a központjukat.

A **Dzsajháni-hagyomány** (*al-Dzsajháni és könyvének másolói*) megőrzött valamennyit a besenyőknek erről a hazájáról. Eszerint a besenyők nomádok voltak, nagy állatállományuk volt, valamint arany, ezüst díszítésű ingóságai. A leírás a viseletből említi az övet, valamint kürtöket. Az egész terület, ahol laktak, síkság volt, amely a forrás szerint harminc napi járóföldre terjedt ki. A besenyők gyakran háborúztak szomszédaikkal. **Bíborbanszületett Konstantin** császár pedig arról írt, hogy a besenyők hazája a nyugatra vándorlásuk előtt a **Volga** és a **Jajik**, azaz a mai **Urál** folyónál volt, a kazárok és az úzok közelében (a Dzsajháni-hagyomány szintén megemlíti a kazárokat és az úzokat is, mint a besenyők szomszédaikat).

Ezt a Volga-Jajik-vidéki területüket azonban fel kellett adniuk, és a besenyők nagyobbik része átkelt a Volgán, és egészen a **Dnyeper-vidékig** nyomult előre. A vándorlás oka egy háború volt, amelyben vereséget szenvedtek szomszédaiktól, az **oguzoktól**. Ennek az eseménynek a hátterében a karluk hatalom és ellenőrzés összeomlása áll. 893-ban ugyanis szomszédos **Számánida Emirátus** vereséget mért a karlukokra, és ennek következtében a korábban karluk vezetéssel kiépült hatalmi egyensúly megbillent, és ezt kihasználva a szövetséges törzsek kiszabadultak ebből a helyzetből, és egymás ellen fordultak. Ebben a háborúskodásban a besenyők maradtak alul, és ezért mentek nyugatra. Egy részük azonban helyben maradt és az oguzok fennhatósága alá került. Az ő földjükön utazott keresztül és tudósított róluk **Ibn Fadlán**, aki a bagdadi kalifa által a volgai bulgárokhöz küldött követség tagja volt.

Számánida Emirátus: Nevét a dinasztia alapítójáról, Számán Khudáról (Hodá) kapta. A Kalifátus szétagolódásának eredményeképpen jött létre. A 10. században Transoxania, Khoraszán, Szisztán, Hvárezm déli része, és egy ideig Tabarisztán is beletartozott. A birodalom jelentőségét az adta, hogy területén fontos kereskedelmi utak vezettek keresztül, valamint jelentős ezüstművelei voltak. A számánidák kapcsolatban álltak a belső-ázsiai sztyepp nomád törzseivel, sok török nyelvű nomád a birodalomban is szolgálatot vállalt, a késői időkben, a 10. század utolsó harmadában már ők jutottak egyre nagyobb szerephez. A Számánida Emirátust végül a szintén nomád eredetű Karahanida birodalom foglalta el.

Kelet-Európa a 10. században (Szántó Richárd)

A besenyők nagyobb része valószínűleg valahol a **kazár** központi terület északi részén és a **burtaszok** országának a déli részén keresztülhaladva átkelt a Don folyón és elérkezett a **magyarok** országának a határvidékéhez. Ezt követően pedig a **Dontól nyugatra** elterülő vidéket elfoglalta. A **magyarok** feladták ezt a Fekete-tengertől északra lévő területet és nyugatra indultak, majd bevonultak a Kárpát-medencébe. A besenyők nyugat felé kiterjesztették határukat a **Dnyeszterig**, ahol a **dunai Bulgáriával** lettek határosak. Később a 10. század közepén már a Duna-delta környékén is megjelentek. A besenyőket és a magyarokat a Kárpátok és a hegység előtti dombvidék választotta el egymástól, északon az **ulicsok**, **lengyánok** és **drevljánok** területéig ért a határuk, Kijevtől 2 napi útnak megfelelő távolság választotta el őket (Bíborbanszületett Konstantin szerint a Rusz déli határától csak 1 napi út), a Donnál a Kazár Kaganátussal voltak határosak, délen pedig a **Fekete-tengerig** ért a területük, benne a **Krím-félsziget** jelentős részével. Ezt a földet egészen a 11. század második feléig birtokolták.

ulicsok: a Rusz délnyugati részén élt törzs, a Régmúlt Idők Elbeszélése a szláv nyelvű népek között említette őket. Kijev adófizetői voltak.

drevljánok: az előbbi forrás szerint ők is szláv nyelvet beszéltek, Kijevtől nyugatra volt az országuk, Drevljánföld, Korosztény központtal. A 9-10. század fordulójától kezdve a kijevi fejedelmek kiterjesztették rájuk az uralmukat, de ez ellen többször is fellázadtak.

lengyánok: a Rusz nyugati peremén éltek, vagy azon kívül, és nem is voltak részei a Rusznak (a kutatók véleménye megoszlik). A magyarokhoz is közel kellett lakniuk, mert a nevük átkerült a magyarba, és máig használatban van 'lengyel' alakban, de a jelentése változott: eredetileg egy törzs neve volt, amely később kiterjedt a magyaroktól északra lévő nagyobb területre és annak lakóira (lengyelek, Lengyelország).

A 10. század közepén a besenyő törzsszövetség 8 törzsből tevődött össze, amelyből 4 a Dnyepertől keletre, 4 pedig attól nyugatra lakott. Kapcsolatokat tartottak fenn a **bizánciakkal**, főleg a Krímben és a nagyobb folyók fekete-tengeri torkolatainál, ami részben árucserre volt, részben a bizánciak számára tett szolgálatok. De kapcsolatban voltak a **ruszokkal** is, velük szintén cserekereskedelmet folytattak, valamint a Kárpát-medencével is, ahol a **magyar** (*Hétmagyar*) törzsszövetség lakott. A besenyőkhöz muszlim kereskedők is jártak keletről, és az iszlám jelenlétéről is van híradás. De keresztény térítésről is tudunk, **Querfurti Brúnó** 1007-1008 fordulóján járt több törzs területén is. A besenyők fokozatosan terjeszkedtek nyugat felé, egyes csoportjaik a Dunától északra lévő síkságra is betelepedtek. Már a 10. században bekapcsolódtak a Bizánci Birodalom elleni rablótámadásokba, amelyek a Balkán félsziget irányából történtek, részben a magyarokkal közösen (934-ben), illetve 944-ben és 970-971-ben a ruszok oldalán. De a bizánci oldalon is hadba léptek, ha hívták őket (pl. 917-ben a dunai bolgárok ellen). A 10. század második felében pedig egyre többször támadták a Ruszt (968, 992, 997, 1015, 1019), főleg **Kijev** környékén fosztogattak. A ruszok azonban többször is legyőzték őket, **1036-ban Bölcs Jaroszláv** kijevi nagyfejedelem vezetésével végleg megtörték a lendületüket, ezt követően már nem indítottak nagyobb támadást Kijev ellen.

A besenyők megölik Szyjatoszláv Igorjevics kijevi fejedelmet (972). Joannész Szkülitzész krónikájának madridi kézírata (fol. 173r) (Wikimedia Commons)

A 11. században a kelet-európai politikai erőviszonyok alakulása nem kedvezett a besenyőknek. A Rusz katonailag megerősödött, és kelet felől pedig a **kipcak** törzsszövetség kezdett a Volga-vidék, illetve a tőle nyugatra lévő terület felé terjeszkedni. Ennek következtében a besenyőktől keletre lakó **oguzok** is nyugatabbra próbáltak költözni, és kelet felől ők kezdték szorongatni a besenyőket. Ennek eredményeképpen a besenyők egyre inkább a Dnyeper-vidékre és az attól nyugatra elterülő sztyeppre szorultak vissza. Nyugaton a Dunai Bulgáriát a **Bizánci Birodalom** foglalta el (1018), és a Dunánál a bizánciak határvédő tartományt szerveztek, hogy lezárják a területet a besenyők elől. Az 1040-es években a besenyők törzsek száma 13-ra nőtt, és két fejedelem küzdött a vezető szerepért: *Kegen* és *Tirek*. 1048-ban az előbbi vereséget szenvedett és bizánci területre menekült majd megkeresztelkedett. Később Tirek is követte, miután ő meg a bizánciaktól szenvedett vereséget. Az 1050-es évek közepétől a **kipcak-kunok** fokozatosan birtokba vették a Dnyeper-vidéket, az oguzokat is kiszorítva onnan. A besenyők nyugati csoportja ekkor már egyre jobban beszorult a Duna és Kárpátok közelében lévő területekre. A besenyők ekkoriban többször benyomultak Magyarországra is, valamint a bizánci határvidéket fosztogatták. Végül 1091-ben a bizánciak döntő vereséget mértek rájuk (a kunok segítségével) és ezzel az önálló besenyő törzsszövetség története véget ért. E besenyők egy része a **Ruszba**, más részei **Magyarországra**, a többi pedig a **Bizánci Birodalomba** települt be, ahol idővel asszimilálódtak. Akik pedig az eredeti lakóhelyükön (a Don és a Duna között) maradtak, előbb a nyugat felé terjeszkedő oguz, majd a nyomukban megjelenő kipcak-kun törzsszövetségbe tagolódtak.

Az oguzok történetére áttérve, láttuk, hogy ők is a besenyőkkel és más csoportokkal a türk-ujgur hatalomváltást követően mintegy két évtizeddel később indultak nyugat felé, majd a Kazak-sztyepp nyugati részén telepedtek le, a besenyőktől keletre. A 820-as évektől kezdődően az **oguzok** területét a **Szir-darja** és az **Aral-tó** környékére tudjuk helyezni. Az oguzok vezetőjének *jabgu* volt a titulusa (úgy, mint a *karlukok* első emberének is).

jabgu: belső-ázsiai méltóság, a hierarchiában a kagánnál alacsonyabb szint, de még a nomád birodalmak vezető rétegéhez tartozik. A Nyugati Türk Birodalomban (6-7. század), majd az egykori nyugati türk területen volt gyakori. A magyar Géza személynév ebből a szóból származik.

A 893 körüli **karluk összeomlás** után pedig megszerezték a besenyők területét. A kazár birodalom azonban a Volgánál erős határvédelemmel rendelkezett, a 10. század első felében az oguzok számára a nyugati terjeszkedésnek nem volt esélye. A 10. század végén az oguzok egyik része dél felé vándorolt, a **Karahanida** és a **Számánida Birodalom** szomszédságába, és beavatkoztak a térségben folyó háborúba. Ők voltak a **szeldzsukok** (**szeldzsükök**). A karahanidák legyőzték a számánidákat, ebben segítségükre volt az újonnan feltűnt dinasztia a **Gaznevida** is. Később a szeldzsukok ellenük is háborúztak, sikerrel. Sőt, Bagdadba is bevonultak, és nyugat felé Kisázsia egy részét is megszerezték, harcoltak a bizánciak ellen is.

Az oguzok másik része a **Kazár Birodalom megszűnése** után kiterjesztette uralmát a **Volga** és **Don** közötti területre is. Egyes források szerint az oguzok részt vettek a kazár-rusz háborúban a 960-as években, a ruszok szövetségeseiként. 985-ben szintén a Rusz oldalán találjuk őket, ekkor a **volgai bulgárok** ellen harcoltak. A 11. század első felében békés időszak köszöntött be a kelet-európai sztyeppnek azon a felén, ahol az oguzok laktak, nem is tudunk róluk egészen az 1050-es évek közepéig, amikor váratlanul rátámadtak a Rusz legdélebbi részére, a Perejaszlavi Fejedelemségre. Ennek a támadásnak a hátterében a kipszak-kunok nyugati irányú terjeszkedése állt, amely az oguzokat fokozatosan kiszorította eredeti lakóhelyéről. Ezután már a történetük egyre inkább a Dnyepertől nyugatra eső sztyepphez kapcsolódik. Mivel a besenyők egy része betelepült a Bizánci Birodalomba, az oguzok részben az ő területeiket foglalták el. 1064-ben a Bizánci Birodalom Duna-menti határvidékét rabolták ki, és legyőzték az ellenük küldött bizánci sereget. A bizánciak ajándékokkal és a hozzájuk átállt besenyőkkel próbálták távol tartani őket a határtól. Végül egy részüket befogadták, a többiek maradtak a sztyeppen, és vagy az előrenyomuló kipszak-kunok, vagy a Rusz között választhattak. Végül egy részük a kunokhoz csatlakozott, másik részük pedig a Ruszba települt, a szintén ide befogadott besenyőkkel együtt az óorosz évkönyvek őket nevezték később „**fekete süvegesek**”-nek, akik a Rusz déli határait őrizték. A besenyők és oguzok egyes csoportjai Magyarországra is eljutottak. A 11. század második felének nomád támadásait a magyar kútfők a kunoknak tulajdonították, de valószínűbb, hogy nem kunok, hanem besenyők és oguzok lehettek, akik a kunok által szorongatva próbáltak nyugat felé új területeket szerezni. Végül egy részüket a magyar királyok beengedték és letelepítették az ország különböző részein.

Szablya egy kipszak-kun (polovec) temetkezéséből (12-13. század) (Állami Történeti Múzeum, Moszkva)
(Wikimedia Commons)

A besenyők és az oguzok sztyeppeti hatalmának a végét a **kipszak-kunok** kelet-európai megjelenése hozta el. A kunok eredete még nehezebben követhető vissza, mint a besenyőké vagy az oguzoké. A Kazak-sztyeppen a karluk uralom lehanyatlása után a 10-11. században két nagyobb törzsszövetség volt: a **kimekek** és a **kipszakok** (miközben a török nyelvű törzsek egy része délre vándorolt, mint ezt a szeldzsukok esetében láttuk). A kipszakok nyugat felé történő terjeszkedésüket és kelet-európai honfoglalásukat egy belső-ázsiai népvándorlással szokták kapcsolatba hozni, amelyet a 12. században élt **al-Marvazi** mervi tudós leírása őrzött

meg. Ennek a vándorlásnak a kiindulópontja valahol messze keleten lehetett, Kína szomszédságában. A forrásban megnevezett népek (*kun, kaj, sari*) azonosítása vitatott és a szerepük sem teljesen világos az Európában megjelenő kipc sak-kunok etnogenézisében. Az európai kipc sak-kunokat **kumánoknak, poloveceknek, 'fakók'**-nak nevezték a kortársak, a Magyarországon később, és ma is használt *kun* elnevezés későbbi (és nem biztos, hogy a Marvazi által említett kunok és a magyarországi kunok között összefüggés lenne).

A kipc sak-kunok 1055 körül a **Rusz** délkeleti határának közelébe értek. Ekkor az előlük nyugat felé húzódó oguzok egy csoportja benyomult a Perejaszlavi Fejedelemségbe de Vszevolod fejedelem legyőzte őket. Utánuk a kipc sak-kunok (polovecek) is megjelentek, velük békét kötöttek a ruszok. A béke 1060-ig tartott, ekkor a polovecek legyőzték Vszevolod fejedelem seregét és feldúlták a Rusz déli határvidékét. Ettől kezdve a Rusz számára hosszú időn keresztül fenyegetést jelentettek. A polovecek 1068-ban újra támadtak, és a ruszok ismét vereséget szenvedtek. Ennek a rusz vereségnek lett az eredménye az a felkelés Kijevben, amely elűzte Izjaszlav nagyfejedelmet és helyére a börtönből kiszabadított polocki Vszeszlavot helyezte. Ez az időszak a kipc sak-kunok számára a berendezkedés és az uralom megszervezése volt a kelet-európai sztyeppen.

Csata az Alta folyónál, 1068-ban (Radziwiłł Évkönyv) (Wikimedia Commons)

A Russzal szemben az 1068 utáni években is sikeresek voltak, a gyakori támadásaikkal szemben csak **Vlagyimir Monomah** (1113-1125) uralkodása alatt sikerült úgy megszervezni a védekezést, hogy az meg tudta állítani őket, illetve sikeres támadásokkal viaszorították a sztyeppre (1103, 1109, 1111). Ezt követően erőegyensúly alakult ki, a kipc sak-kunok (polovecek) gyakran avatkoztak be a Rusz belső hatalmi harcaiba, egyik-másik fejedelem oldalán. A szövetségeket több esetben rusz és polovec fejedelmi családok közötti **házasságok** kísérték (az első 1094-ben). Ezekben a kapcsolatokban főleg a törzsszövetség nyugaton lakó fele vett részt, a Donyec- és Don-vidékiek, vagy az azon túl lakók kevésbé barátkoztak a ruszokkal, ezért nevezték őket „vad” *poloveceknek*. A rusz fejedelmek közül főleg a

csernyigoviaknak voltak erős polovec kapcsolataik. A kipsak-kunok (polovecek) a Ruszon kívül a **Bizánci Birodalommal** is kapcsolatban voltak. 1078-tól már a bizánci határoknál voltak, 1091-ben bizánci kérésre támadták meg és győzték le véglegesen a besenyőket. 1094-ben egy bizánci trónkövetelőt támogatva benyomultak a birodalomba, de több csatában is vereséget szenvedtek I. Alexiosz Komnenosz (1081-1118) császártól. Ezt követően további nomád támadásokról tudunk, de a bizánci szerzők gyakran archaizáló, ókori neveket használtak rájuk, ezért nem egyértelmű, hogy kunok vagy oguzok, besenyők voltak, de lehet, hogy a kunokhoz csatlakozott oguzok és besenyők. A 12. század második felében a kunok a bizánci-magyar háborúban is részt vettek, mindkét oldalon harcoltak. Ennél nagyobb hatású volt a szerepük a **Második Bolgár Cárság** létrejöttében. A Bulgáriában hatalomra jutó **Aszenida-dinasztia** talán maga is részben kun eredetű lehetett. A kunok a Kaukázusban is feltűntek, mégpedig a **Grúz Királyságban**. IV. Dávid grúz király (1089-1125) hívta segítségül őket a szeldzsukok ellen. *Otrok* kun fejedelem ezután éveket töltött Grúziában, és a grúz-kun szövetséget dinasztikus házassággal is erősítették: *Otrok* lánya a grúz királyhoz ment feleségül. *Otrok* valamikor 1125 körül visszatért a kelet-európai sztyeppre, a Donyec-menti szállásterületére. A kun segítség hozzájárult Grúzia megerősödéséhez a 12. században.

Második Bolgár Cárság: a dunai Bulgária 1185-ben felszabadult a bizánci uralom alól és 1396-ig újra önálló ország lett. A 13-14. századi története folyamatos küzdelem volt a külső támadások, hódítási és beavatkozási kísérletek ellen (bizánci, magyar, mongol), de ennek ellenére gazdasági és kulturális fellendülés jellemezte. Az ország központja Tirnovo volt. Bulgária a 14. században a felemelkedő és terjeszkedő Szerbiával vetélkedett a térségben a vezető szerepért, végül mindkét ország az oszmán terjeszkedés áldozata lett.

Grúz Királyság (Szakartvelo): a 11. században Grúziát északon a Kaukázus választotta el a Alániától, a hegyi törzsektől és a nomádoktól, nyugaton a Bizánci Birodalom volt a szomszédja, délen pedig a szeldzsukokkal voltak határosak. A legnagyobb veszélyt a szeldzsuk terjeszkedés jelentette, a grúz uralkodók adó fizetésével tudták csak a békét megőrizni. De még így is többször rablóhadjáratokat indítottak, benyomulva grúz területre. A helyzet IV. Dávid uralkodása alatt változott, az egyre erősödő szeldzsuk fenyegetéssel szemben a király a tartományok vezetőit behódolásra kényszerítette, és állandó hadsereget állított fel. Ezen felül a kipsak-kunokkal is szövetségre lépett. Ezzel a katonai erővel sikeresen szállt szembe a szeldzsukokkal, elfoglalta a sirváni, albániai területeket, visszaszerezte Tao és Klardzseti hercegségeket. Grúzia a térség legerősebb állama lett.

Sodronyng, 11-12. század, Glebovo, Krasznodari terület (Oroszország) (Állami Történeti Múzeum, Moszkva)
(Wikimedia Commons)

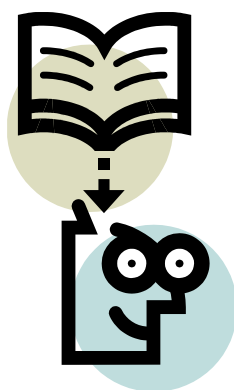
A kelet-európai sztyeppen a 12. század utolsó negyedében **Köncsek kán** volt a legtekintélyesebb polovec törzsfő. Ezekben az években a polovecek több győzelmet is arattak a ruszok felett. Már éppen körvonalazódni kezdtek egy központi hatalmi szervezet keretei, amikor a **mongol támadás** elérte a kelet-európai sztyeppet 1223-1224-ben és súlyos vereséget mért előbb az **alánokra** és a velük szomszédos **kunokra**, majd a **Kalka folyónál** (Mariupol közelében) a kunok és **ruszok** egyesült seregére. Ez volt a mongolok első megjelenése Kelet-Európában, és azt eredményezte, hogy a kunok egy része nyugatabbra tette a szállását, és ez a nyugati rész felértékelődött a korábbiakhoz képest. Az itteni fejedelem, **Borc** 1227-ben megkeresztelkedett, és elfogadta a magyar király fennhatóságát. Ez lehetőséget biztosított a **Magyar Királyságnak**, hogy a kelet-európai sztyepp felé kiterjessze a befolyását, szövetségeseiket szerezve ezzel a kunok közül, ami adott esetben, például a halicsi trónharcokban hasznos lehetett. Ezen kívül egy **térítő püspökség** is megkezdte a működését a Szeret folyó mellett.

A kelet-európai sztyeppnek a 10-13. századi történetére úgy tekinthetünk, mint nomád birodalom nélküli időszakra. A besenyőkre, oguzokra és kunokra egyaránt jellemző, hogy törzsenként különültek el a saját területükön, a saját törzsfőik uralma alatt. A besenyők, még inkább a kipszak-kunok azonban jelentős szerepet játszottak a szomszédos területek – Bizánci Birodalom, Rusz, Dunai Bulgária, Grúzia (utóbbiban a kunok), kisebb részben Magyarország és a Volgai Bulgária – életében. A kipszak-kunok a Ruszban, a Dunai Bulgáriában, Grúziában és Magyarországon is dinasztikus kapcsolatokat tudtak létesíteni a helyi uralkodóházakkal. Önállóságuk megszűnése után ezekre a területekre be is települtek, többnyire már menekülökként, elfogadva a helyi uralkodók fennhatóságát.

Kitekintés: besenyők, oguzok, kunok Magyarországon

A **Kárpát-medence** sok esetben a keletről nyugat felé továbbköltöző, menekülő, terjeszkedő nomádok számára megtelepedésre alkalmas terület volt. A magyar honfoglalás után azonban már csak korlátozott mértékben volt lehetőség betelepedésre. Bíborbanszületett Konstantin császár szerint a besenyők és a magyarok között két háború volt a kárpát-medencei magyar honfoglalást megelőzően, a második következménye volt a honfoglalás. Ezt követően a **magyar-besenyő kapcsolatok** változók voltak, a kezdeti ellenséges viszonyt később, már a 10. század első harmadában enyhülés követte, amely alkalmi katonai szövetséget is eredményezett (a Bizánci Birodalom ellen). A 11. században már kisebb besenyő csoportok is megtelepedtek az országban, a magyar királyok számára katonai segítséget nyújtottak és határőri szolgálatot láttak el. Településeik szétszórta, az ország különböző részein voltak. A magyarországi források által leírt nomád támadás, amely 1068-ban történt, egyesek szerint az **úzokhoz (oguzokhoz)** köthető (a forrásokban kunok szerepelnek), és talán az 1085-ben indított támadás is részben hozzájuk. Ez a hadjárat kapcsolatban volt Salamon ex-király magyarországi visszatérési kísérletével. 1091-ben viszont már valóban a kunok támadtak Magyarországra. Mindhárom említett hadjárat sikertelen volt. 1099-ben viszont a magyarok szenvedtek vereséget – **Peremisl** mellett – a volhiniai Vlagyimir elűzött és visszatérni készülő fejedelmétől, Davidtól, akit kun sereg támogatott **Bönek** vezetésével. A magyar törekvések a Halicsi (majd Halics-Volhíniai) Fejedelemség megszerzésére a 13. század elején erősödtek fel. Ezekben a harcokban részt vettek kunok is, akikkel a magyarok többször is szembe

kerültek a csatamezőn. A magyar terjeszkedés másik iránya a Dnyeszter-vidék volt, fentebb már volt róla szó a kun püspökséggel összefüggésben. A kunok első tömeges magyarországi betelepítésére 1239-ben került sor, amikor IV. Béla befogadta **Kötöny (Köten)** kunjait az országba (**fejléc:** Kötöny szobra, Karcag; Györfi Sándor; fotó: Globetrotter19, Wikimedia Commons). A tatárjárás miatt ez a kísérlet kudarcba fulladt, de néhány év múlva a király ismét bebocsátotta országába a kunokat és ezt követően már tartósan le tudtak telepedni. Érkezésükkel valamelyest pótolták a tatárjárás okozta emberveszteséget. A magyarországi kunok komoly katonai erőt képviseltek, egy esetleges újabb mongol támadásnál bevethetők voltak, de hozzájárultak Közép-Európa hatalmi viszonyainak alakításához is, a cseh-osztrák-magyar vetélkedésben a 13. század végén.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

A téma iránt elsősorban ott volt és van érdeklődés, ahol ezek a népek egykor éltek, azaz Kazahsztánban, az Orosz Föderációban, Ukrajnában, a Moldáv Köztársaságban, Romániában, Bulgáriában, Magyarországon, de ezen kívül Törökországban, Lengyelországban, Németországban, az Egyesült Államokban és más országokban is jelentek meg fontos könyvek, tanulmányok.

A források közül magyarul is olvashatók:

Berta Árpád: *„Szavaimat jól halljátok...” A türk és ujjur rovásírási emlékek kritikai kiadása.* Szeged 2004.

Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai.* Budapest 1916.

Font Márta: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11. Szeged 1996.

Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről.* Földrajzi irodalom I/1. Szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár (=MÖK) 10. Budapest 1997.

Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/2. Szerk.: Zimonyi I. MÖK 13. Budapest 2000.

Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/3. Szerk.: Zimonyi I. MÖK 23. Budapest 2007.

Kmoskó Mihály: *Szír írók a steppe népeiről*. Szerk.: Felföldi Szabolcs. MÖK 20. Budapest 2004.

Moravcsik Gyula (ford., bev.): *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. Budapest 1950 (reprint, bev.: Olajos T. Budapest 2003)

Moravcsik Gyula (ford.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984.

Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford.: Ferincz I.; tanulm., jegyz.: Balogh L., Ferincz I., Font M., Kovács Sz., Polgár Sz., Zimonyi I. MÖK 30. Budapest 2015.

Simon Róbert (ford., tanulm., jegyz.): *Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Budapest 2007.

Tanulmányok, összefoglalások:

Fjodorov-Davidov, German Alekszejevics: *Az Aranyhorda földjén*. Ford.: Ágh A.; utószó: Fodor I. Budapest 1983, 23-61.

Golden, Peter B.: The Migration of the Oghuz. *Archivum Ottomanicum* IV (1972), 45-84.

Gyóni Gábor: Rusz és a polovecek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 13/4 (2014), 31-50.

Györffy György: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 14/3-4 (1971).

Katona-Kiss Attila: Besenyők és oguzok vándorlása a VIII. században. *Csodaszarvas* IV (2011), 7-25.

Katona-Kiss Attila: Az oguz és karluk törzsek szállásváltása a VIII. században. In: *Hadak útján XX. A Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*. Budapest 2012, 187-193.

Katona-Kiss Attila: A besenyők korai története. In: *Magyarok a honfoglalás korában*. Magyar Őstörténet 2. Szerk.: Sudár Balázs. Budapest 2015, 105-117.

Katona-Kiss Attila: Oguz-besenyő háborúk a VIII-IX. században. In: *Középkortörténeti Tanulmányok 9. A IX. Medievisztikai PhD-konferencia (2015. június 17-19.) előadásai*. Szerk.: Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Juhász Péter. Szeged 2017, 29-50.

Katona-Kiss Attila: A Nyugati Türk Birodalom „utódállamainak” létrejötte és megszilárdulása a VIII-IX. században. In: Dentumoger I. *Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Szerk.: Sudár Balázs. Budapest 2017, 77-108.

Katona-Kiss Attila: Az oguz és besenyő történelem sarokpontjai a VIII-IX. században. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat X-XI (XX-XXI)* 2015-2016 [2019], 73-99.

Kovács Szilvia: A kunok és Kelet-, Délkelet-Európa a 11-12. században. *Világtörténet* 2005 tavasz-nyár, 40-49.

Kovács Szilvia: A kunok házassági kapcsolatai a szomszédos uralkodóházakkal. *Acta Universitatis Szegediensis (=AUSZ). Acta Historica (=AH)* 128. Szeged 2011, 84-100.

Kovács Szilvia: A peremisli csata. In: *Ábrándjaink kora. X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk.: Keller László. Dunaszerdahely 2013, 104-117.

Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 29. Budapest 2014.

Kovács Szilvia: Kunok a *Poveszty Vremennih Let*-ben. In: *Régmúlt idők elbeszélése*, i.m. (lásd a forrásoknál), 317-331.

Paroń, Aleksander: *Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*. Wrocław 2015.

Pletnyova, Szvetlana A.: *Polovci*. Moszkva 1990.

Pritsak, Omeljan: The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation. *Archivum Eurasiae Medii Aevi (=AEMA)* 1 (1975), 211-235.

Pritsak, Omeljan: The Polovcians and Rus'. *AEMA* 2 (1982), 321-380.

Rásonyi László: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest 1981.

Raszovszkij, Dmitrij A.: Polovci I-IV *Seminarium Kondakovianum* 7 (1935), 245-262, 8 (1936), 161-182, 9 (1937), 71-85, 10 (1938), 155-177; 11 (1940), 95-128.

Senga Toru: A besenyők a 8. században. *Századok* 126/5-6 (1992), 503-516.

Senga Toru: A T'ung-tien híradásai a közép-eurázsiai népekről. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. Budapest 1996, 35-48.

Takács Zoltán – Vörös Gábor: Megjegyzések a besenyők korai történetéhez. In: *A népvándorláskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai* (Veszprém, 1997. november 28-30.). Szerk.: S. Perémi Ágota. Veszprém 1999, 227-237.

Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. Budapest 2003², 151-154 (besenyők és úzok), 154-158 (kunok). (interneten: Digitális Tankönyvtár)

Vásáry István: Egy eurázsiai török törzsszövetség: A kun-kipcsakok. *Rubicon* 2017/6, 6-11.

Zimonyi István: A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *AUSZ AH* 106 (1998), 129-144.

Zsumangaliev, Meirambek: A kumánok és a Rusz kapcsolatai a mongol hódításig. *AUSZ AH* 145 (2020), 201-219.

Magyarországi történetük és régészeti emlékeik:

Berend Nóra: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori magyar királyságban (1000 k. – 1300 k.).* Ford.: F. Romhányi Beatrix) Máriabesnyő 2012.

Györffy György: Besenyők és magyarok. *Körösi Csoma Archivum* 1. kiegészítő kötet. Budapest 1939, 397-500. (kiegészített változata: Györffy György: *A magyarság keleti elemei.* Budapest 1990.)

Hatházi Gábor: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon.* Opuscula Hungarica V. Budapest 2004.

Hatházi Gábor: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti lelőhelyek Kiskunhalas környékén.* Kiskunhalas 2005.

Havassy Péter (szerk., katalógus, kronológia): *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön.* Gyulai Katalógusok 2. Gyula 1996. (Pálóczi Horváth András, Hatházi Gábor és Selmeczi László tanulmányaival)

Kovács Szilvia – Zimonyi István – Hatházi Gábor – Pálóczi Horváth András – Lyublyanovics Kyra – Marcsik Antónia: *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban.* Szeged 2016.

Pálóczi Horváth András: Besenyők, úzok, kunok. In: *Magyarrá lett keleti népek.* Szerk.: Szombathy Viktor – László Gyula. Budapest 1988, 106-163.

Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok.* Budapest 1989.

Pálóczi Horváth András: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában.* Karcag 1994.

Pálóczi Horváth András: A kunok régészeti kutatásának néprajzi-művelődéstörténeti tanulságai. *Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata* 125/1 (2014), 79-114.

Pálóczi Horváth András: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei.* Budapest – Piliscsaba 2014.

Selmeczi László: *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról.* Folklór és Etnográfia 64. Debrecen 1992.

Selmeczi László: *Kötöny népe Magyarországon.* Karcag 2011.